

Авалоданне спосабамі арганізацыі тэксту

Маналагічнае маўленне – больш складаны бок звязнага маўлення. Развіццё маналагічнага маўлення непасрэдна звязана з фарміраваннем звязнага выказвання ці, як гавораць лінгвісты, уменнем ствараць тэкст. Як адзначае І.Р. Гальперын “ Тэкст – гэта твор маўленчатворчага працэсу, які валодае завершанасцю, складаецца з назвы (загалова), шэрагу асобных адзінак (слоў, словазлучэнняў, сказаў, абзацаў), аб’ядноўваецца рознымі тыпамі сувязей (лексічнай, граматычнай, стылістычнай, лагічнай), мае пэўную мэтанакіраванасць і устаноўку”¹.

◀*Якімі прыкметамі характарызуецца тэкст?*

Да асноўных прыкмет тэкста адносяцца тэматыка-сэнсавая цэльнасць і структурнае адзінства. Тэматыка-сэнсавая цэльнасць тэксту азначае, што ў тэксце вядзецца размова пра які-небудзь адзіны прадмет або з’яву, што ён прысвечаны адзінай тэме і ўсе сказы, якія яго складаюць, аб’яднаны вакол гэтай тэмы. Тэматычнае адзінства знаходзіць сваё выражэнне ў назве, а абазначэнне тэмы тэксту найчасцей змяшчаецца ў яго пачатковым, ці апошнім сказе.

Адной з асноўных прыкмет тэкста з’яўляецца камунікатыўная мэтаўстаноўка або “асноўная думка”. Асноўная думка – галоўнае пра што

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М. 1981. С. 18

расказвае аўтар у сваім творы. Далейшы набор моўных сродкаў звязаны з развіццём думкі, яе аргументаваннем і распрацоўкай.

Важнай прыкметай тэкста з’яўляецца яго камунікатыўная накіраванасць – адпаведнасць матывам, мэтам і умовам зносін. Камунікатыўны сінтаксіс дапамагае зразумець развіццё думкі ў тэксце. Кожны наступны сказ змяшчае новае паведамленне, новыя сведкі пра прадмет маўлення.

◀ *Як уплываюць камунікатыўныя ўмовы на арганізацыю выказвання?*

Адбор лексікі пры пабудове звязнага выказвання знаходзіцца ў залежнасці ад умоў маўленчай сітуацыі, ад камунікатыўнага намеру гаворачага. Лексічнае напаяненне звязных выказванняў у значнай ступені вызначаецца іх камунікатыўнай структурай.

Важным спосабам арганізацыі выказвання з’яўляецца яго актуальнае члянэнне, якое ўключае прадмет паведамлення і змест паведамлення, іншымі словамі яго камунікатыўнае ядро. Камунікатыўная структура выказвання ствараецца яго актуальным члянэннем. У выніку камунікатыўнага намеру гаворачых паяўляецца выказванне, якое прадстаўляе сабой рэалізацыю ў маўленні сказа як адзінкі мовы ў аспекце яе камунікатыўнай структуры.

Сродкамі актуальнага члянэння з’яўляюцца інтанацыя, парадак слоў у сказе і спецыяльная лексіка. Асноўным сродкам выражэння актуальнага члянэння ў вусным маўленні з’яўляецца інтанацыя.

Штуршком да стварэння выказвання заўжды з’яўляецца патрэба чалавека ўступіць ў маўленчыя зносіны для вырашэння пэўных камунікатыўных задач

◀ *Што з'яўляецца асноўнымі кампанентамі камунікатыўных задач?*

Асноўнымі кампанентамі структуры камунікатыўных задач па меркаванні І.А. Зімняй, Т.С. Пуцілоўскай, з'яўляюцца мэта, прадмет, умовы, сродкі і спосаб вырашэння, прадукт і вынік. Пры гэтым псіхалагічны змест камунікатыўнай задачы аналагічны прадметнаму зместу той маўленчай дзейнасці, праз якую яна рэалізуецца суб'ектам у працэсе зносін. У працэсе рэцэптыўных відаў маўленчай дзейнасці суб'ект разумее задачу, якая пастаўлена партнёрам па зносінах і вербальна ці невербальна рэагуе на яе. У працэсе прадуктыўных відаў маўленчай дзейнасці суб'ект вырашае тую ці іншую задачу для партнёра па зносінах.

Камунікатыўны намер (падзяліцца чымсьці, даведацца аб чым-небудзь, паведаміць што-небудзь і г.д.) вызначае агульную задуму гаворачага. Задума – найбольш значны кампанент выказвання, ёй падпарадкоўваюцца адбор зместу, выбар слоў, тыпаў канструкцый і інш.

◀ *Як называюць фрагменты тэкста пэўнага тыпавага значэння?*

У выказваннях вызначаюцца групы сказаў з пэўнымі значэннямі. Фрагменты тэкста пэўнага тыпавага значэння называюць тыпамі маўлення. Да іх адносяцца апісанне, апавяданне і разважанне. У залежнасці ад тыпу тэксту яго структура мае свае асаблівасці. Для дашкольнікаў звычайна ўласцівы першыя два тыпы тэксту: апісанне і апавяданне.

У апісаннях і апавяданнях малодшых дашкольнікаў часцей з усё выразна вылучаецца асноўная частка, але паслядоўнасць падзей, логіка нярэдка парушаюцца. Тэкст часта завяршаецца словамі *вось, усё*. Напрыклад, *хвосцік у пеўніка. Грабенчык. Лапкі. Усё*.

У сярэднім дашкольным узросце апісанні дзяцей складаюцца, як правіла, з двух частак. Часцей заўсё адсутнічае пачатак. Напрыклад, : *Гусь*

*белая. Яна кракае:кра-кра. У гусі чырвоныя лапкі. Гусь любіць плаваць. У апавяданнях няма пачатку або канца. Асноўная частка прысвечана дзеянням галоўнага героя. Напрыклад, *Каця з садзіка прыйшла. Просіць мама яна: “ Паехалі да бабулі!” – “ мы потым паедзем. Усё”**

Дзеці могуць скласці апісанне не назваўшы сам аб’ект: *У яго маленькі хвосцік. Пушысты. Вушкі доўгія.*

У апісаннях і апавяданнях дзяцей пераважаюць простыя сказы, бывае з аднароднымі членамі. Неабходнае слова можа замяняцца дзеяннем (указаннем на прадмет) Шмат пауз, паўтораў, слоў *тут, там, такі, туды.* Напрыклад, “ *Гэты сабачка гумавы. У яго тут белая, а тут рудая. Банцік тут чырвоны. Там лапкі белыя”.*

Аб’ём дзіцячых апісанняў невялікі, але з узростам ён павялічваецца: у дзяцей 4 год тэкст складаецца з 17 слоў і 5 сказаў; у пяцігадовых – з 28 слоў і 7 сказаў.

Тыповым недахопам дзіцячых апавяданняў з’яўляецца вялікая колькасць пауз. Частае выкарыстанне паўтораў якога-нібудзь члена сказа, а таксама злучнікаў, займеннікаў акалічнасцей часу і месца. Замест звязнага тэксту утвараецца некалькі сказаў, якія аб’яднаны адзінай тэмай.

Апавяданні старэйшых дашкольнікаў больш дасканалыя. Аднак нават старэйшыя дашкольнікі не заўжды размяжоўваюць пачатак і працяг апавядання, або працяг і канец. Яны не могуць самастойна вызначыць адсутнасць той або іншай часткі, яе межы, адчуваюць цяжкасці ў арганізацыі завязкі (пачатку), раскрыцці асноўнай часткі выказвання і афармлення развязкі (канца), што адбываецца на пабудове дзецьмі самастойнага выказвання. (А.С. Ушакова). У апавяданнях дзяцей няма дастаткова поўнай і дакладнай характарыстыкі герояў, рэдка сустракаюцца апісанні прыроды, прамое маўленне. Дашкольнікі часцей выкарыстоўваюць такія сродкі

выразнасці як назыўныя і бяззлучнікавыя сказы, інверсію, сінонімы, антонімы, эпітэты. Параўнанні і метафара сутракаюцца вельмі рэдка.

У старэйшых дашкольнікаў можна назіраць узнікненне элементарнай формы лагічна правільнага разважання. Аднак разважанні дашкольнікаў у большасці выпадкаўносяць вырашальны характар, калі дарослы патрабуе доказу шляхам пастаноўкі пытання *чаму?* Альбо указання *дакажы?* *Разважанні дзяцей звычайна кароткія 1-2 аргумента.* У разважаннях дзяцей мода быць прапушчаны тэзіс, або аргумент ці заключэнне. У дзяцей узнікаюць перашкоды ва ўстанаўленні сувязяў паміж структура-сэнсавымі часткамі разважання. Для дзіцячых разважанняў характэрны просты пералік аргументаў.

◀ *Ад чаго залежыць характар звязнага маўлення дзяцей?*

Узровень развіцця маўлення залежыць ад характару зносін, зместу маўлення, узроставых і індывідуальных асаблівасцей дзіцяці.

Апрача таго, форма маўлення выказвання абумоўлена разуменнем суразмоўцы. Нават малодшыя дашкольнікі ўжо адаптуюць сваё маўленне на слухача. Даследчыкамі вызначана, што характар звязнага маўлення дзяцей залежыць ад шэрагу ўмоў і перш за ўсё ад таго, з кім дзіця ўступае ў зносіны: з дарослымі або аднагодкамі. Даказана (А.Г. Рузская, А.Э. Рэйнстэйн), што ў зносінах з аднагодкамі дзеці ў 1,5 разы часцей выкарыстоўваюць складаныя сказы, чым ў зносінах з дарослымі, амаль ў 3 разы часцей – прыметнікі, якія перадаюць іх этычныя, эмацыянальныя адносіны да людзей, прадметаў, з’яў, у 2,3 разы часцей дзеці выкарыстоўваюць прыслоўі месца і вобраза дзеяння. Лексіка дзяцей ў зносінах з аднагодкамі характарызуецца большай варыятыўнасцю. Гэта адбываецца таму, што аднагодкі з’яўляюцца партнёрамі ў зносінах. Паміж сабой дзеці як бы апрабіруюць ўсё тое, што

было засвоена імі ў зносінах з дарослымі. Менавіта ў зносінах з равеснікамі маўленне дзіцяці становіцца звязным і лексічна больш разнастайным. Даследчыкі (Л.І. Ціхеева, А.П. Вусава, В.І. Салаўёва, Ф.А. Сахін, А.С. Ушакова і інш) адзначаюць, што звязным кантэкстным маўленнем дашкольнікі авалодваюць толькі ў працэсе сістэматычнага навучання пад кіраўніцтвам педагога.

Тэксты, якія састаўляюць дзеці розных узроставых груп сведчаць пра тое, што яны часта не адчуваюць межы паміж аб'ектыўнай рэальнасцю і моўнай рэчаіснасцю. Пра гэта сведчаць шматлікія ўключэнні ў тэксты розных момантаў, якія не адносяцца да дадзенай маўленчай сітуацыі і адлюстроўваюць веды дзяцей пра навакольны свет, падзеі з уласнага вопыту, назіранні, якія тычацца прадметаў навакольнага акружэння.. Напрыклад, *гэта кошка. А гэта яе кацяняты. У нас таксама ёсць кацёнак. Ён беленькі. Кошка ляжыць.* Дзіцячыя тэксты характарызуюцца такой асаблівасцю як сінтаксічнае нанізванне: асобныя сказы ідуць адзін за другім і звязваюцца паміж сабой аднолькава як з фармальнага, так і са змястоўнага пункту гледжання: *пабег...убачыў мячык... стаў яго падкідваць, гуляць* і г.д.

Трэба адзначыць, што ў дзяцей узнікаюць перашкоды пры авалодванні прыметнікамі. У выніку састаўлення апісальных апавяданняў яны імкнуцца спачатку назваць дзеянні прадметаў, а потым іх якасці.

Такім чынам пры састаўленні звязнага выказвання дзеці праводзяць семантычны аналіз сітуацыі. Яны вызначаюць найбольш значныя з іх пункту гледжання элементы. У сваю чаргу менавіта гэтыя элементы становяцца рэмантычнай дамінантай ствараемых тэкстаў .